

KALBOS KULTŪROS PRINCIPAI IR IDEOLOGIJA

Sulaukėme gražaus *Kalbos kultūros* jubiliejaus, 2011 metais suėjo leidinio penkiasdešimtmetis. Tokiomis progomis įprasta apžvelgti sukaktuvinį laikotarpį, aptarti nuveiktus darbus, apmąstyti jų reikšmę ir prasmę. Čia tokios apžvalgos nebus, jų prirašyta minint mažesnius *Kalbos kultūros* jubiliejus. Bent trumpai prisiminkime ten išsakytas svarbiausias mintis.

APŽVALGŲ APŽVALGA

Pirmasis *Kalbos kultūros* dešimtukas aptartas 1966 metais išėjusiame dešimtajame sąsiuvinyje, kur išspausdintas Kazio Ulvydo straipsnis „Dešimt „Kalbos kultūros“ sąsiuvinių“ (KK 10, 3–8). Prisimenamos leidinio atsiradimo aplinkybės, priežastys ir tikslas – tobulinti ir turtinti gimtąją kalbą. Aptartos kalbos sritys, kurias nagrinėja ir turi nagrinėti *Kalbos kultūra*. Trumpai tariant, pateikta nuveikto darbo apžvalga ir ateities veiklos programa.

Kaip ta programa vykdyta, matyti iš *Kalbos kultūros* jubiliejaus minėjimo 1986 metais. Iš tikrųjų tada buvo minimos dvi sukaktys – suėjo 25 metai nuo leidinio pasirodymo ir išspausdintas jo penkiasdešimtas sąsiuvinis. Tam skirtas *Kalbos kultūros* 51-asis numeris. Jis, panašiai kaip ir dešimtas sąsiuvinis, prasideda K. Ulvydo straipsniu „Penkiasdešimt „Kalbos kultūros“ sąsiuvinių“ (KK 51, 3–6), kuriame primenami pirmieji *Kalbos kultūros* žingsniai, vardijami rengėjai ir aktyviausi autoriai, bet išėjusių sąsiuvinių turinys nenagrinėjamas. Daugiausia kalbama apie ateitį. Pabrėžiama, kad *Kalbos kultūra* turi rodyti „tai, kas skaitytojui aktualiausia, reikalingiausia, įdomiausia ir kartu prieinamiausia“ (p. 5).

Kiti to sąsiuvinio straipsniai apžvelgia leidinio nueitą kelią. Apie programą ir jos vykdymą rašoma Vito Labučio rašinyje „Kalbos kultūros“ programa ir darbo barai“ (KK 51, 7–11). Panaši ir Prano Kniūkštos publi-

kacija „Apie „Kalbos kultūros“ principus, metodiką ir siūlymų poveikį“ (KK 51, 12–37). Čia, be pačių taisyčių ir siūlymų, aptariami ir jų atgarsiai bei rezultatai. Atskiras sritis apžvelgia Kazimieras Gaivenis („Terminų tvarkybos ir norminimo dalykai „Kalbos kultūroje“; KK 51, 38–43) ir Vitalija Maciejauskienė („Kalbos kultūra“ apie mūsų vardyną; KK 51, 43–47).

Sukakties proga surengtas pasitarimas (1986 m. gegužės 15 d.), jame išsakytos mintys išdėstytos 52-ajame sąsiuvinyje: daugiausia kalbama apie leidinio ateities planus ir uždavinius, apie kalbos kultūros darbą apskritai. Pageidaujama labiau rūpintis mokyklos kalba, ugdyti reikalų raštų ir mokslo kalbą, o svarbiausia – siūloma plėsti ryšius su visuomene ir nenutolti nuo jos poreikių.

Leidinio 75-ajame sąsiuvinyje paskelbta apžvalga, kur aptariami 25 sąsiuviniai (51–75), išėję nuo 1986 iki 2002 metų. Per tą laikotarpį *Kalbos kultūra* neteko savo stratego ir atsakomojo redaktoriaus K. Ulvydo, įvyko nemažai kitokių redakcinės kolegijos pasikeitimų, bet darbo tikslai ir uždaviniai liko tie patys. Kiek labiau pasikeitė tematika ir svarstomų klausimų ratas. Kai 1994 m. nuo *Kalbos kultūros* atsiskyrė terminologai, joje nebėliko šios srities straipsnių, bet atsirado temos apie valstybinės kalbos statusą ir jo įgyvendinimą ir apie Lietuvių kalbos komisijos veiklą. Padaugėjo rašinių apie kanceliarinę ir valstybės dokumentų kalbą.

Visas *Kalbos kultūros* kelias nuo pirmojo iki 80-ojo sąsiuvinio apžvelgtas 81-ajame numeryje, Rasuolės Vladarskienės straipsnyje „Tradicija ir naujovės „Kalbos kultūroje“ (KK 81, 9–19). Apžvalga pradedama nuo įprastinių dalykų – leidinio paskirties ir uždavinių. Kadangi svarbiausias uždavinys buvo – teikti kalbos rekomendacijas visuomenei, pirmaisiais dešimtmečiais leidinyje vyravo trumpi straipsniai dėl konkrečių siūlymų. Bet pamažu leidinys suko kalbos kultūros teorijos linkme, daugiau dėmesio atsirado bendriesiems kalbos vartosenos reikalams, pastaraisiais metais kalbos ir visuomenės santykius linkstama nagrinėti sociolingvistiškai. Keičiantis leidinio pobūdžiui, keitėsi ir adresatas, kuriam *Kalbos kultūra* skiriama, – iš pradžių adresatas buvo plačioji visuomenė, dabar *Kalbos kultūra* pirmiausia skiriama mokslininkams ir aukštųjų mokyklų dėstytojams, kurie savo veiklą sieja su kalbos mokslu. Prie straipsnių teikiamos santraukos anglų kalba, atsirado straipsnių, parašytų anglų ir rusų kalbomis.

Nuo 80-ojo sąsiuvinio pasirodymo iki penkiasdešimtmečio praėjo treji metai, išėjo dar trys sąsiuviniai (81–83). Atsirado dar viena kita naujovė, bet tai leidinio bendrojo vaizdo nekeičia.

Kadangi daugelį metų *Kalbos kultūrą* esu stebėjęs iš arčiau ir pačiam teko prisidėti prie jos leidybos, siūlau pluoštelį savo prisiminimų ir pamąstymų apie ją.

ISTORIJA IR IDEOLOGIJA

Apie kalbos kultūrai skirtą leidinį pradėta galvoti gerokai prieš 1961 m. ir tai darė ne vien kalbininkai. Tiesa, *kalbos kultūros* terminas tada nebuvo paplitęs, kalbėta apie visuomenei skirtą kalbos leidinį. Tokio leidinio idėją 1958 m. kėlė Mokslų akademijos Redakcinės leidybinės tarybos mokslinis sekretorius Valdas Petrauskas. Jis parengė ir Mokslų akademijos prezidentui Juozui Matuliui pateikė raštą, pavadintą „Informacija dėl biuletenio kalbos klausimais leidimo“ (KK 52, 5). Jame rašoma, kad „periodinio ar pradžioje ir neperiodinio leidinio – patarėjo šiuolaikinės lietuvių literatūrinės kalbos klausimais leidimas jau visiškai pribrendęs (net daugiau) dalykas“. Jį būtų galėjusi leisti kalbos draugija, bet tokios draugijos tada nebuvo, tad „šis uždavinys dabar tenka Lietuvių kalbos ir literatūros institutui“.

Idėją, suprantama, pirmiausia turėjo paremti Mokslų akademijos vadovybė, ją įgyvendinti pavesta Lietuvių kalbos ir literatūros institutui, o čia tokie darbai nebuvo dirbami be direktoriaus Kosto Korsako. Prieš pradėdant darbą, reikėjo nuspręsti du dalykus: numatyti ir patvirtinti leidinio pavadinimą ir paskirti jo rengėjus bei redaktorių. *Gimtoji kalba* tada negalėjo būti, nes buvo „buržuazinio laikotarpio“ pavadinimas, juo labiau kad nuo 1958 m. toks leidinys atgaivintas Jungtinėse Amerikos Valstijose. Pasirinktas pavadinimas *Kalbos kultūra*. Leidinį pavesta rengti Dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos skyriui (skyriai buvo vadinami sektoriais), o jo vadovas buvo K. Ulvydas. Tad *Kalbos kultūros* rengimą ir redagavimą į savo rankas ir paėmė K. Ulvydas.

Bet nuo leidinio nenusigręžė ir K. Korsakas, juo rūpinosi, reikalavo, kad jam straipsnius rašytų visų skyrių kalbininkai, net į darbuotojų individualius planus buvo įrašomas punktas „Straipsnelis *Kalbos kultūrai*“. Domėjosi spausdinti pateiktais tekstais. Prieš tvirtinant sąsiuvinį Instituto mokslinėje taryboje jį reikėdavo pateikti direktoriui. Peržiūrėdavo aktualiausius straipsnius, pasakydavo pastabų, kai ką reikalaudavo pataisyti. Ypač žiūrėjo, kad nebūtų idėjinių ir politinių klaidų.

Kalbos kultūros rengėjai ir patys turėjo žinoti, ką galima ir ko negalima rašyti. Neleidžiama buvo Velykų ir Kalėdų rašyti su didžiosiomis raidėmis. Negalėjai sakyti, kad kokios nors kalbos klaidos atsirado dėl neigiamos rusų kalbos įtakos, reikėjo sakyti – dėl kitų kalbų įtakos.

Plikų propagandinių straipsnių *Kalbos kultūra* nespausdino, bet kalbos reikalus aptariančiose publikacijose pasitaikydavo anų laikų ideologinių šampų. Antai leidinys pristatomas pirmajame sąsiuvinyje išspausdinta pratarne, kuri prasideda: „Tarybinės santvarkos sąlygomis mokslas, technika ir kultūra mūsų krašte nepaprastai greitai žengia į priekį.“ (KK 1, 3). *Tarybinė santvarka* čia butaforiniai žodžiai, jie nieko nepasako, tik paprastiems dalykams dirbtinai prilipdo „tarybinę“ etiketę – mokslas, technika ir kultūra į priekį gali žengti ir be tarybinės santvarkos sąlygų.

Konjunktūrinių šampų pasitaikydavo K. Ulvydo straipsniuose. Jais jis paremdavo ir pastiprindavo savąsias kalbos gynimo ir ugdymo idėjas, stengėsi jas pateikti kaip valstybės reikalą ir padaryti veiksmingesnes. Kita vertus, juos galima suprasti ir kaip tam tikrą konjunktūrai atiduodamą duoklę ar galimų valdžios perkūnų žaibolaidį.

Vieną konjunktūrinį K. Ulvydo pavyzdį savo straipsnyje apie kalbos gynimo metaforas yra nurodęs Giedrius Tamaševičius*. Cituojamas sakiny s šampio *Dėl kalbos kultūros sąvokos*, išspausdinto *Kalbos kultūros* 9-ajame sąsiuvinyje: „Kovodami už aukštą kalbos kultūrą, kovojame už galingą kultūros ugdymo priemonę, už veiksmingą komunizmo kūrimo įrankį, o kartu ir už pačią nacionalinę kultūrą, nes kalba juk yra svarbi nacionalinės kultūros sudedamoji dalis.“ (KK 9, 7–8).

Nesunku suprasti, kad pasakymas „už veiksmingą komunizmo kūrimo įrankį“ yra dirbtinis sakinio prielipas, net ir gramatiškai susijęs ne su visu sakiniu, o tik su antrąja jo dalimi, ir yra kaip jos papildas. Kaip dirbtinį intarpą tą „komunizmo kūrimo įrankį“ galime lengvai praleisti, nuo to nesuyra nei minties eiga, nei sakinio sintaksė. Jį ir vertinti reikia kaip konjunktūrinį prielipą. G. Tamaševičius to „nenori suprasti“ ir iš vieno tą prielipą turinčio sakinio išveda tariamai K. Ulvydo suformuluotą „esminę to meto bendrinę lietuvių kalbos ideologijos formulę“: kova už kalbos kultūrą = kova už komunizmo kūrimo įrankį = kova už nacionalinę kultūrą.

Čia reikia patikslinti du dalykus. Pirma, netinka rašyti, kad tą formulę „suformulavo“ K. Ulvydas. Tokią ją ir išvedė, ir suformulavo G. Tamaševičius. Antra, pateiktoji formulė išvesta ne tokia, kokia išeitų iš sakinio –

* Tamaševičius G. Metaforos, kuriomis gyvi esam. – *Naujasis židinys-Aidai*, 2011, 5, p. 309.

dingo svarbi antroji jo dalis – kova už kultūros ugdymo priemonę. Formulės kūrėjui kova už komunizmą pasirodė svarbesnė už kultūros ugdymo priemonę.

Visai nekorektiška, kad iš vieno sakinio išvesta kreiva formulė taikoma visam K. Ulvydo tarybinio laikotarpio kalbos ugdymo darbui, net visai tarybinio laikotarpio bendrinės kalbos ideologijai, taigi ji primetama ir *Kalbos kultūrai*. Tikroji *Kalbos kultūros* ideologija ir principai aptarti daugelyje joje spausdintų straipsnių, bet naujas teorijas kuriantiems postmodernistams jas reikia trumpai priminti dar kartą.

PRINCIPAI IR NUOSTATOS

Pirmajame sąsiuvinyje išspausdintą programinį straipsnį „Kalbos kultūros ugdymo uždaviniai“ K. Ulvydas pradeda nuo to, kad „kalba – didžiulis tautos turtas, kurį sukrovė mums dešimtys anksčiau gyvenusių kartų. Mūsų šventa pareiga tą turtą išsaugoti, pagausinti ir perduoti būsimoms kartoms“ (KK 1, 5). Taigi *Kalbos kultūros* ideologijos pirmoji principinė nuostata, kad kalba ir tauta neatskiriama susiję dalykai. Jų savitarpio priklausomybės ryšiai dvejopi, abipusiai, aiškiau ir konkrečiau jie nusakyti kitame programiniame K. Ulvydo straipsnyje „Kalbos visuomeninė esmė“ (KK 27, 3–5). Kalba tautai svarbi, kad „telkia ir vienija ją vartojančią tautą“ ir kad „įtvirtina tautos kultūrinius pasiekimus“ (p. 5). Savo ruožtu tauta atsakinga už kalbą, „kalba kaip kultūros padaras, reikalauja iš kiekvieno vartotojo ypatingos globos, ypatingo dėmesio“ (p. 4).

G. Tamaševičiui užkliuvusiame straipsnyje „Dėl kalbos kultūros sąvokos“ (KK 9, 3–8) nurodomi du tokio dėmesio laipsniai, arba etapai: vienas – tai sąmoningas, kūrybinis požiūris į pačią kalbos esmę, į jos raidos procesus, antras – aktyvus kišimasis į kalbos raidą, pastangos tobulinti, turtinti kalbines raiškos priemones. Tai antroji principinė *Kalbos kultūros* ir apskritai bendrinės kalbos ideologijos nuostata.

Ne mažiau svarbu, kaip *Kalbos kultūra* ją įgyvendino.

Nuo pat pradžių vienas svarbiausių *Kalbos kultūros* uždavinių buvo konsultacijų teikimas visuomenei. Pirmuosiuose sąsiuvinuose vyravo trumpi patarimai, kaip reikia ar kaip nereikia kalbėti ir rašyti. Kartu stengtasi patarimus trumpai pagrįsti, įtikinti skaitytojus, ugdyti jų sąmoningą požiūrį į kalbą.

Tačiau konkrečiais pamokymais *Kalbos kultūra* nesitenkino. Kaip jau matėme, buvo aiškinami ir bendresni kalbos norminimo bei tvarkybos klausimai: kalbos ir visuomenės santykiai, kalbos kultūros supratimas, šio darbo tikslai ir barai. Svarstomi ir platesni vidiniai pačios kalbos reiškiniai, bet jie nagrinėjami ne sausai lingvistiškai, o siejami su kalbos vartoseną, daromos išvados dėl jų praktinio vartojimo. Tai matyti ir iš straipsnių pavadinimų, tokių kaip: „Vietovardžių tarminių lyčių atstatymas į literatūrinę kalbą“ (B. Savukynas, KK 1, 26); „Sintaksinės sandaros raida ir norminimas“ (V. Ambrazas, KK 51, 66). Kalbos mokslas siejamas su vartosenos poreikiais, einama prie taikomosios kalbotyros.

Apie kalbos mokslo ir vartosenos sąsajas nemažai kalbėta jubiliejiname 1986 m. pasitarime ir rašyta *Kalbos kultūros* 52-ajame sąsiuvinyje. Ten į pirmą eilę keliami visuomenės poreikiai. *Kalbos kultūroje* spausdinamus straipsnius siūloma derinti prie jų – jei leidinys nori daryti poveikį mūsų bendrinę kalbą vartojančiai visuomenės daliai, jame pateikiami straipsniai neturi būti akademinų darbų gabalai (KK 52, 24).

Po trejų metų vykusiame ir *Kalbos kultūros* 59-ajame sąsiuvinyje aprašytame pasitarime dėl darbo ir leidybos koordinavimo siūlyta stiprinti teorinę *Kalbos kultūros* kryptį. Kalbėta, kad pradėjus leisti *Gimtąją kalbą*, *Kalbos kultūra* turės būti „straipsnių rinkinys kodifikacijos ir norminimo klausimais“ (KK 59, 20), kitur formuluota (p. 16) – „teorinis ir kodifikacinis leidinys“. Vadinas, *Kalbos kultūroje* turėjo būti nagrinėjami teoriniai kalbos norminimo, kodifikavimo ir vartosenos dalykai ir iš to daromos kalbos praktikai reikalingos išvados. Tokių nuostatų *Kalbos kultūra* laikėsi septintojo ir aštuntojo dešimtuko sąsiuvinuose.

APRAIŠKOS IR LŪKESČIAI

Aštuntojo dešimtuko paskutiniuose sąsiuvinuose pradėjo rodytis su bendrinės kalbos vartoseną ir su kalbos ugdymu nesusijusių rašinių. Antai 78-ajame sąsiuvinyje išspausdintas straipsnis apie naujausius psicholingvistinius vaikų kalbos tyrimus, kur apžvelgiama kitų kraštų šios srities literatūra, kitų šalių tyrimai ir tik vienur kitur įterpiamas koks lietuviškas pavyzdys. Apie galimybę tokių tyrimų duomenis panaudoti kalbos ugdymui yra tik pusė sakinio, bet ten lietuvių kalba visai neminima.

Panašių rašinių yra 79-ajame sąsiuvinyje: viename abstrakčiai, be ryšio su kalbos ugdymu, aprašinėjamos „vaikiškosios kalbos ypatybės“, kitame „psicholingvistiniu požiūriu“ nagrinėjami ne kalbos faktai, o socialinis daugiakalbystės reiškiny – kalbama apie žmones, vartojančius lietuvių, rusų ir lenkų kalbas. Greta esantys septyni kiti straipsniai iš viso aprašinėja ne lietuvių, o kitų (latvių, estų, švedų, norvegų, italų) kalbų problemas, šeši iš jų parašyti nelietuviškai. Lietuvių kalbos ugdymui jie nieko neduoda. Priešingai, paskaitęs, kad Italijoje gimtąja kalba nesirūpinama, kitas gali užsimanyti taip elgtis ir Lietuvoje. Tokia ideologija Lietuvoje jau pradeda ma skleisti, ji kėsina skverbtis ir į *Kalbos kultūrą*.

Tokių apraiškų matome *Kalbos kultūros* 82-ajame sąsiuvinyje. Ryškiausias to pavyzdys, kad prisidengus kalbotyros postmodernizmu ir kitų kalbų analogija, pripažįstama teisė „nusižengti oficialiesiems grynos ir taisyklingos kalbos reikalavimams ir keisti viešojoje vartosenoje priimtinos kalbos sampratą“ (KK 82, 122). Netiesiogiai tokias nuotaikas skleidžia sociolingvistikos tyrimų aprašai, kur nagrinėjami ne kalbos reiškiniai ir ne atskirų visuomenės sluoksnių kalba, o subjektyvios nuostatos ir požiūris, ne visada teigiamas, į bendrinę kalbą. Nuo kalbotyros ir kalbos tyrimo sukama į kalbos sociologiją.

Aprašinėjamas ne tik lietuvių požiūris į kalbą ir ne tik požiūris į lietuvių kalbą. Atskiru straipsniu aiškinama, kaip gimtąją kalbą supranta Lietuvos rusai ir rusakalbiai. Ką tokie tyrimai gali duoti mūsų kalbos ugdymui? Ir visai sunku suprasti, kam *Kalbos kultūros* skaitytojams reikalinga informacija apie rusiškus keiksmažodžius latvių kalbos vadovėlyje.

Tokia niūria gaida baigti jubiliejinius pamąstymus būtų ir negražu, ir neteisinga. Dauguma *Kalbos kultūros* publikacijų yra įdomios, aktualios ir prasmingos. Simboliška, kad jubiliejinių metų numeris (83) skirtas Jono Jablonskio 150-osioms gimimo metinėms. Ne kartą minimi jo skelbti kalbos puoselėjimo principai, kurių stengiasi laikytis ir *Kalbos kultūra*. Cituojami prezidento Antano Smetonos žodžiai, kad J. Jablonskiui „rūpėdavo visa, kas liedavo lietuvių likimą, labiausiai, žinoma, jų kalba ir raštai“ (p. 19). Primenama, kad J. Jablonskio teiginiai „visada grindžiami faktais“ (p. 54), o kalbos normas jis teikė „remdamasis gyvąja žmonių kalba“ (p. 44). Primenami Juozo Balčikonio žodžiai apie dar vieną J. Jablonskio ypatybę – troškimą, kad jo „pasiekti mokslo rezultatai būtų pasisavinti plačios visuomenės“ (p. 19).

Pastaroji ypatybė ypač svarbi *Kalbos kultūrai*, nes jai visada rūpėjo ir turi rūpėti, kad jos skelbiami teiginiai ir siūlymai būtų priimti. O kad būtų priimti ir „pasisavinti“, jie turi būti reikalingi ir suprantami visuomenei. Tam nereikia didelių sociologijų nei klajonių po kitas kalbas, bet reikia daugiau supratimo, kad gimtoji kalba yra tautos kultūros vertybė. Ir daugiau tokių supratimą turinčių bendradarbių!

Gauta 2011 11 29